

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

1. WSTĘP

1.1. Problem badawczy

Problematyka zróżnicowania przestrzennego miast jest przedmiotem badań różnych dyscyplin naukowych (np. geografii miast, ekonomiki regionalnej, socjologii miasta, urbanistyki). Studia nad strukturą przestrzenną miasta mają rozbudowaną teorię i liczne weryfikacje empiryczne. W Polsce wiedza na temat rzeczywistych dysproporcji i całościowych mechanizmów przemian poszczególnych obszarów miasta jest jeszcze stosunkowo mała, co wynika głównie z prymatu ujęć bazujących na materiale statystycznym (ujęcia formalne) oraz niedocenianiu studiów mikro-skalowych i związanych z nimi metod analizy jakościowej.

Miasto, niezależnie od epoki historycznej, stanowiło złożony twór społeczny i gospodarczy, a tym samym zawsze istniały w jego przestrzeni dysproporcje, które zależnie od kręgu kulturowego, wielkości czy funkcji miasta przyjmowały mniej lub bardziej jaskrawy charakter (Maik 2012). Dysproporcje miejskie opisywane są najczęściej w dwóch zasadniczych odmianach, tzn. urbanistycznej (morfologiczno-funkcjonalnej) oraz społecznej (Wallis 1990). Zbyt mało miejsca poświęca się w geografii społeczno-ekonomicznej integracji obu podejść w ramach odpowiednich koncepcji badawczych, np. strukturalnej (Maik 1988, Suliborski 2010), czy kulturowej (Rembowska 2002, Jędrzejczyk 2004).

W ciągu ostatnich 25 lat miasta polskie były przedmiotem wielu badań geograficznych i z zakresu innych nauk podejmujących wątek przemian struktur przestrzennych w różnych kontekstach i wymiarach. Z formalnego punktu widzenia, czyli analizy procesów i struktur wykonanych na bazie dostępnej statystyki lub inwentaryzacji stanu i zmian form zagospodarowania przestrzeni, wiemy o transformacji przestrzennej miasta stosunkowo dużo. Musimy sobie zdawać jednak sprawę, że wiedza, którą mamy, choć odnosi się do licznych problemów funkcjonowania miasta, jest w znacznym stopniu powierzchowna i często nie obejmuje analizy i inter-

pretacji wielu czynników sprawczych przemian (np. społeczno-kulturowych, politycznych, genetycznych) oraz rzadko odnosi się do tzw. struktur ukrytych odpowiedzialnych za rzeczywiste przyczyny różnicowania się przestrzeni miasta (np. przestrzeni symbolicznej, wartości, relacji i zachowań społecznych). Większość badań dotyczy obserwowanych tendencji przestrzennych w podziałach terytorialnych miasta na jednostki funkcjonalne, administracyjne czy statystyczne. Stosunkowo rzadko podejmowane są starania, aby transformację wewnętrzną struktury miast opisać i zinterpretować również w mikroskali przestrzennej, inaczej mówiąc ukazać „jak?” i „dlaczego?” przebiega transformacja krajobrazu jednych miejskich kwartałów, bloków urbanistycznych, ulic, działek, obiektów itd., gdy inne pozostają na uboczu współczesnych procesów rozwoju miejskiego.

W naukach społecznych zafascynowanie problemem dysproporcji miejskich doprowadziło do powstania radykalnych nurtów badawczych (lata 70. i 80. XX w.), których ikonami po dzień dzisiejszy są prace D. Harvey'a, R. Peeta czy M. Castellsa (problem sprawiedliwości społecznej w mieście). Ta swoista rewolucja w sposobie myślenia o mieście i podziałach jego przestrzeni była wyjściem do opracowania wielu współczesnych koncepcji i podejść próbujących wyjaśnić jak działają mechanizmy decydujące o powstawaniu różnicowań (dysproporcji) w przestrzeni miasta i pomiędzy miastami, np.

1) koncepcja polityki miejskiej/reżimu miejskiego (np. Stone 1989, Sagan 2000);

2) koncepcja nierównomiernego rozwoju/dualnego miasta (np. Mollenkopf, Castells 1991);

3) koncepcja miejskiej „szachownicy” (szkoła kalifornijska) (np. Soja 2000);

4) koncepcja miasta kryzysowego/upadającego (np. Majer 1997);

5) koncepcja miasta globalnego (np. Sassen 2001).

W ostatnich latach wiele uwagi poświęca się procesom globalizacji, które odpowiedzialne są za włączanie miast w system krążenia społecznego, kapitału, dóbr, inwestycji. Globalizacja powoduje i prowadzi do powstawania oraz narastania dysproporcji w samym mieście, w różnych skalach przestrzennych. Od początku transformacji obserwujemy zjawisko przemian społeczno-przestrzennych, które różnicuje się również w mikroskali (na sąsiadujących ze sobą działkach, kamienicach, zakładach pracy, itd.). Uniwersalizm globalizacji łączy się z uwarunkowaniami lokalnymi określonymi ogólnym pojęciem glocalizacji. Te ostatnie wynikają nie tylko z procesu samej transformacji, choć ta sama w sobie jest odpowiedzialna za wiele procesów różnicowania się miejskiej przestrzeni (np. powrót renty gruntowej, kryzys w przemyśle, itd.), ale również z lokalnych uwarunkowań – historycznych (genezy miasta, jego funkcji, zastanych struktur społecznych i gospodarczych), specyfiki kultury mieszkańców, skłonności

do podejmowania indywidualnych lub zbiorowych działań (w tym przedsiębiorczości), przywiązania do miasta, jego wartościowania, poczucia odpowiedzialności, itd., a także całokształtu zachowań i odczuć społecznych, które często są nazywane „klimatem” miasta.

Problem powstawania nierówności w rozwoju poszczególnych części miasta jest od dawna dyskutowany w literaturze światowej, jak również krajowej. W ostatnim dziesięcioleciu uzyskują one teoretyczną podbudowę w coraz większym stopniu odnoszącą się do udziału procesu globalizacji w różnicowaniu przestrzennym zjawisk. Jedną z najbardziej wyrazistych koncepcji wyrażona jest metaforą „dualnego miasta”, której autorstwo w największym stopniu przypisuje się M. Castellsowi (1998)¹. Model „dualnego miasta” opisuje dychotomię przemian na miejskich rynkach pracy i w układzie sektorowym miasta, co odzwierciedla się w rozwoju lub kryzysie odpowiednich miejskich przestrzeni. Koncepcja w dużej mierze odnosi się do poszukiwania związku pomiędzy pewnymi ścieżkami rozwoju funkcjonalnego miasta i jego części a procesami segregacji społecznej, pojawianiem się nowych lub zmianą społecznych zachowań oraz stylów życia. Koncepcja „dualnego miasta” ma swoje rozmaite interpretacje na gruncie badań społeczności izolowanych (grodzienie przestrzeni) czy odnowy miast (gentryfikacja, rewitalizacja).

1.2. Przestrzeń badań

Łódź wśród wielkich miast w Polsce jest ośrodkiem specyficznym. Miasto powstałe w wyniku żywiołowych procesów XIX-wiecznej industrializacji, jest bardzo dobrym przykładem do badań przemian struktur wewnętrzniejskich. Cechą charakterystyczną Łodzi kształtującej się w warunkach XIX-wiecznego kapitalizmu oraz w okresie socjalistycznym było istnienie dużych różnic społecznych w jej przestrzeni. Struktura miasta, choć ukształtowana w dużej części w drugiej połowie XIX i w pierwszej połowie wieku XX, głównie przez czynniki gospodarcze, utrwalona a nawet pogłębiona została przez system socjalistyczny. Niezależnie od ustroju społeczno-politycznego (kapitalizm, socjalizm) miasto miało wybitnie przemysłową strukturę gospodarczą, charakteryzującą się znacznym niedorozwojem usług, co miało swoje negatywne konsekwencje społeczno-kulturowe i w krajobrazie miejskim.

Obszary wzrostu (rozwoju) były w przemysłowej Łodzi XIX i początku XX w. enklawami w przestrzeni zamieszkałej przez ludność biedną, skupioną w charakterystycznych formach substandardowej zabudowy bez żadnych walorów technicznych i estetycznych. Tereny przemysłowe

¹ Por. A. Lisowski (2000).

w granicach łódzkiej kolei obwodowej przemieszane były z obszarami rezydencji przemysłowców, osiedlami robotników i enklawami usług podstawowych. Rządy totalitarne w mieście, najpierw faszyzm, później komunizm, doprowadziły do zagłady lub usunięcia przedwojennej elity społecznej i zakończyły okres Łodzi wielokulturowej. Odbudowa rodzimej warstwy inteligenckiej, przede wszystkim dzięki powołaniu w Łodzi wielu instytucji szkolnictwa wyższego, była procesem rozciągniętym w czasie. Historyczne dziedzictwo materialne Łodzi kapitalistycznej było niszczone w ciągu prawie 50 lat przez władze komunistyczne i uległo znacznej degradacji, a stosunkowo nieliczne wysokostandardowe budowle dekapitalizacji. Łodzianie zaczęli odzyskiwać świadomość wartości historycznej miasta i własnej tożsamości lokalnej dopiero od początku lat 90. XX w. i proces ten trwa do dzisiaj. Nie jest to jeszcze etap, w którym łodzianie mają już w pełni wykształconą podmiotowość miejsca. Po II wojnie światowej, w okresie gospodarki socjalistycznej, powstawały w mieście nowe dzielnice przemysłowe i osiedla mieszkaniowe, które były, podobnie jak w końcu XIX w., odzwierciedleniem ideologicznego prymatu produkcji przemysłowej nad wartościami humanistycznymi miasta. Nieliczne elitarne dzielnice mieszkaniowe zostały zasiedlone przez napływających do miasta mieszkańców wsi, natomiast najbardziej reprezentacyjne obiekty zostały zajęte przez instytucje państwowe lub publiczne i przystosowane do nowych funkcji.

Łódź jest ciekawym przedmiotem badań nad zmianami w okresie socjalistycznym i w czasach współczesnych. W gospodarce socjalistycznej nie zwracano uwagi na wartość historyczną miasta, a jednocześnie dostosowywano całe dziedzictwo kapitalizmu do gospodarki centralnie planowanej, prowadząc do jego znacznego zniszczenia, a w niektórych przypadkach unicestwienia. Struktura społeczna uległa z jednej strony zmianie w wyniku napływu nowych mieszkańców i wzrostu poziomu edukacji, z drugiej jednak utrwalony został, a nawet wzmocniony, robotniczy charakter miasta. Utrzymano w nim silną dominację przemysłu, w tym przede wszystkim branży włókienniczej. System socjalistyczny ograniczył znaczne różnice w poziomie życia mieszkańców Łodzi, ale jednocześnie był on, biorąc pod uwagę inne wielkie polskie miasta, na relatywnie niskim poziomie. Niedoinwestowanie miasta po 1945 r. oraz brak szacunku dla jego przeszłości doprowadziły do utrwalenia stereotypu wizerunku Łodzi jako miasta szarego, brudnego, bez atrakcji turystycznych.

Transformacja była dla Łodzi szczególnie dotkliwa. Przemysł włókienniczy, zdominowany przez kobiety, był właściwie bezbronny wobec kryzysu. Zamknięcie rynku wschodniego dopełniło zapaść przemysłu. Łódź wśród dużych polskich miast nadal boryka się z największymi problemami transformacji – bezrobociem, zwłaszcza wśród kobiet, rosnącą patologią,

narastaniem biedy i powstaniem enklaw ubóstwa oraz zdegradowanych przestrzeni. W latach 90. XX w. przejawem lokalnego patriotyzmu był rozwój przedsiębiorczości. Mimo że zamknięto większość wielkich fabryk włókienniczych i odzieżowych, Łódź była i jest nadal największym centrum przemysłu tekstylnego w Polsce (wraz z sąsiednimi miastami i gminami). Produkcja została przeniesiona z wielkich hal do małych i średnich przedsiębiorstw, które często powstawały na gruzach dawnych fabryk wykorzystując ich budynki, park maszynowy czy pracowników. Centralny system handlu zastąpiony został przez budowę największych targowisk w Europie Środkowej, gdzie spotykali się producenci i kupujący z Polski i Europy Środkowej i Wschodniej. Całość tych żywiołowych zmian doprowadziła do chaosu w zagospodarowaniu przestrzeni, zwłaszcza w centrum miasta.

Transformacja ustrojowa (polityczna, gospodarcza i społeczna), stworzyła nowe warunki do przekształcenia struktury społecznej i gospodarczej Łodzi. Miasto zmienia swoje oblicze społeczne, funkcjonalne i fizjonomiczne. Z ośrodka silnie przemysłowego ewoluuje w kierunku miasta przemysłowo-usługowego oraz usługowo-przemysłowego, w którym szczególnie dynamiczne stają się funkcje usługowe – zwłaszcza wyższego rzędu (metropolitalne). Łódź poszukuje dzisiaj nowej tożsamości, której podstawą staje się także jej przeszłość kulturowa. Otwarcie miasta na wpływy procesów globalizacji i modernizacji zmienia w sposób żywiołowy jego przestrzeń społeczną i materialną w kierunku narastania dysproporcji i różnic. Czyni to z Łodzi pasjonujący przedmiot badań, w którym dysproporcje istnieją zarówno między bliskimi sąsiadami, jak i między sąsiednimi budynkami, ulicami czy całymi kwartałami miasta.

1.3. Cele badań i struktura pracy

Podstawowym problemem badawczym stawianym w pracy jest **pytanie o kierunek i zakres (uwarunkowania, procesy tempo, efekty) różnicowania się przestrzeni miejskiej w okresie transformacji w kontekście oddziaływania procesów globalizacji i lokalnych**. Chodzi tutaj o identyfikację różnych przestrzeni rozwoju takich, jak miejsca stojące na uboczu, pomijane, w głównych trendach przemian społeczno-gospodarczych, czy też obszarów dynamicznego wzrostu i dobrobytu w mieście. Podstawowym celem jest **wyjaśnienie, jakie czynniki wywołują powstawanie nowych lub utrwalanie dotychczasowych dysproporcji w przestrzeni miasta**. Celowi temu towarzyszy również próba **opisania mechanizmów przemian lub stagnacji, czyli pewnych sposobów tworzenia się nowej rzeczywistości społecznej i gospodarczej, a także utrwalania i pogłębiania istniejących już dysproporcji, w tym również ukazanie wybra-**

nych efektów (skutków) społecznych i gospodarczych procesów różnicujących krajobraz miejski.

Liczba potencjalnych zjawisk i procesów różnicujących przestrzeń miejską jest bardzo duża. Stąd też we wskazaniu czynników oraz skutków i wyjaśnieniu mechanizmów przemian posłużono się wybranymi przykładami. Opisy te zostały uzupełnione o studia przypadków wybranych dysproporcji w układzie mikroskalowym. Dobór zakresu merytorycznego określonych studiów (por. ryc. 1.1) wynikał w dużej mierze z trzech przyjętych w założeniach projektu kontekstów badań, które wynikają z oddziaływania określonych czynników przemian przestrzeni, tzn.:

- kontekstu funkcjonalno-przestrzennego (podziały formalne przestrzeni miasta, charakter zagospodarowania przestrzennego (morfologia, fizjonomia), użytkowanie ziemi, struktura funkcjonalna, czynniki lokalizacji, polityka przestrzenna);
- kontekstu społeczno-kulturowego (struktura społeczno-przestrzenna, wykluczenie społeczne i patologie, percepcja oraz wartości przestrzenne, jakość życia);
- kontekstu politycznego (funkcjonowanie samorządu lokalnego, zarządzanie zasobami miasta).

Dążeniem autorów opracowania było dokonanie jak najszerszej interpretacji powstających w mieście dysproporcji w odpowiednio zidentyfikowanych wcześniej przestrzeniach miejskich. Badane dysproporcje przestrzenne odnoszą się do różnych przejawów rzeczywistości społeczno-kulturowej i gospodarczej miasta. Różnice te stanowią efekt kumulacji najważniejszych czynników zmian w konkretnych obszarach, czyniąc z nich miejsca lepsze lub gorsze, dynamicznie rozwijające się lub pasywne, brzydkie i zdegradowane, albo też estetyczne i wyjątkowe.

W strukturze pracy wydzielono cztery zasadnicze części. W części pierwszej zarysowano podstawy teoretyczne badań nad dysproporcjami. M. Wójcik i A. Suliborski dokonali próby wyjaśnienia genezy i rekonstrukcji różnych koncepcji geografii społecznej w Polsce, w zakresie której w największym stopniu leży problem dysproporcji miejskich. Uzupełnieniem tej pracy są dwa teksty dotyczące teoretycznych i metodologicznych kwestii studiów nad zróżnicowaniami przestrzeni miast. P. Tobiasz-Lis dokonała analizy czynników i mechanizmów tworzenia się dysproporcji z punktu widzenia współczesnego stanu wiedzy będącej wynikiem zestawienia ujęć teoretycznych i ich empirycznych weryfikacji. E. Klima przeprowadziła natomiast dyskusję nad zróżnicowaniem przestrzeni miasta w odniesieniu do systemu aksjonormatywnego.

	czynniki, mechanizmy	studia przypadków	skutki
kontekst badań dysproporcji funkcjonalno-przestrzenny		park jako przykład dysproporcji	percepcja dysproporcji
	gentryfikacja centrum miasta		patologie społeczne
polityczny		szata informacyjna	formy izolacji przestrzeni mieszkaniowej
	uwarunkowania genetyczno- funkcjonalne dysproporcji	dysproporcje funkcjonalno- fizjonomiczne osiedla mieszkaniowego	
	rozwój systemu przyrodniczego		
		inwestycje jako czynnik konfliktogenny	
	rady osiedlowe jako czynnik różnicujący		

Ryc. 1.1. Wybrane (podjęte) obszary merytoryczne w odniesieniu do kontekstów badań dysproporcji w przestrzeni miasta
Źródło: opracowanie własne

Drugą część opracowania stanowi obszerny zbiór wyników badań nad czynnikami i mechanizmami powstawania dysproporcji wewnątrzmiastkich. A. Suliborski i K. Dmochowska-Dudek wykonali obszerną syntezę uwarunkowań zróżnicowania przestrzennego miasta w odniesieniu do czynników funkcjonalno-genetycznych. Współczesny stan swoistej aglomeracji jednostek osadniczych (struktura funkcjonalno-przestrzenna) wyjaśniają z punktu widzenia zależności od dotychczasowej ścieżki zmian, a tym samym specyfiki miasta, którego podstawy wynikają z pierwotnego zróżnicowania różnych funkcji (zwłaszcza przemysłowej i mieszkaniowej) w przestrzeni. Uzupełnieniem tego opracowania jest wskazanie przez K. Dmochowską-Dudek i A. Majecką uwarunkowań dla rozwoju przestrzeni zurbanizowanej w systemie przyrodniczym, zwłaszcza w kontekście zróżnicowania jego podstawowych komponentów. Pozostałe wyniki prac w tej części odnoszą się do ważnych problemów funkcjonowania miasta w warunkach gospodarki rynkowej i tworzenia podstaw społeczeństwa obywatelskiego. A. Suliborski określił wpływ funkcjonowania rad osiedlowych na powstawanie współczesnych zróżnicowań w przestrzeni miasta, natomiast P. Tobiasz-Lis przedstawiła rolę procesu gentryfikacji w kształtowaniu dysproporcji w centrum miasta.

Kolejną część stanowią cztery teksty ukazujące studia przypadku dysproporcji w wybranych fragmentach miasta o odmiennych funkcjach społeczno-gospodarczych. M. Wójcik przedstawił zróżnicowanie szaty informacyjnej w centrum miasta, interpretując to zjawisko w kategoriach dysproporcji w mikroskali przestrzennej. A. Kulawiak ukazała dysproporcje funkcjonalno-fizjonomiczne w typowym osiedlu mieszkaniowych o przewadze form budownictwa wielorodzinnego, K. Dmochowska-Dudek wyjaśniła wpływ inwestycji na powstawanie konfliktów społeczno-przestrzennych, natomiast E. Klima skoncentrowała się na specyfice parku miejskiego jako przykładu miejscowych dysproporcji społecznych.

Czwarta, ostania część opracowania poświęcona jest wybranym skutkom dysproporcji w przestrzeni miejskiej. P. Tobiasz-Lis przedstawiła efekty, które są jednym z głównych przejawów dysproporcji współczesnych miast Polski, tzn. współczesne formy izolacji społeczno-przestrzennej, związane przede wszystkim z lokalizowaniem nowych osiedli mieszkaniowych (m.in. grodzenie przestrzeni). S. Mordwa w wielokontekstowy sposób naświetlił zjawiska nasilenia w przestrzeni miasta różnych patologii społecznych, tj. przestępczości, bezrobocia i biedy. Ostatni tekst, autorstwa P. Tobiasz-Lis i M. Wójcika, dotyczy wartościowania przestrzeni miasta. Stanowi on swoiste studium percepcji różnych kategorii miejsc w mieście, ujętych ostatecznie w układzie przestrzennym i czasowym.

W zakończeniu zinterpretowano wyniki badań w kontekście funkcjonowania miasta jako przestrzeni dysproporcji społecznych i gospodarczych.

Twórcy tomu mają nadzieję, że zbiór prac, których przewodnią myślą jest ukazanie Łodzi jako przestrzeni zróżnicowanej (dysproporcjonalnej) w różnych kategoriach i kontekstach przemian społecznych, ekonomicznych i politycznych, będzie stanowić interesujące studium zjawisk miejskich początku XXI w., a także pobudzi naukową dyskusję w wymiarze teoretyczno-metodologicznym i praktyki badawczej.

*Andrzej Suliborski,
Marcin Wójcik*

Uniwersytet Łódzki,
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej

LITERATURA

- Castels M., 1989, *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-regional Process*, B. Blackwell, Oxford, Cambridge MA.
- Jędrzejczyk D., 2004, *Geografia humanistyczna miasta*, Wydawnictwo Dialog, Warszawa.
- Lisowski A., 2000, *Miasto dualne – metafora a rzeczywistość*, Przegląd Geograficzny, 72, 3, s. 231-247.
- Maik W., 2012, *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich. Studium z metodologii geografii miast*, Wydawnictwo WSG, Bydgoszcz.
- Majer A., 1997, *Duże miasta Ameryki. „Kryzys” i polityka odnowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Mollenkopf J. H., Castells M., 1991, *Dual City. Restructuring New York*, Russell Sage Foundation, New York.
- Rembowska K., 2002, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sagan I., 2000, *Miasto. Scena konfliktów i współpracy. Rozwój miast w świetle koncepcji reżimu miejskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Sassen S., 2001, *The Global City. New York, London, Tokyo*, Princeton University Press, New Jersey.
- Soja E. W., 2000, *Postmetropolis. Critical studies of cities and regions*, Blackwell, Oxford.
- Stone C., 1989, *Regime Politics. Governing Atlanta 1946-1988*, Univeristy Press of Kansas, Lawrence.
- Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wallis A., 1990, *Socjologia przestrzeni*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa.